

Date: 19th April-2025

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA KOGNITIV RIVOJLANISH
BOSQICHLARI

Qahramonov Aliboy Yolgoshovich

Filologiya fanlari nomzodi, ISFT instituti katta o'qituvchisi

Muminjonova Aziza Taxir qizi

Yusupova Mehriniso Murod qizi

Telmanova Barno Dilmurodovna

ISFT instituti Maktabgacha ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabalari

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning kognitiv (bilish) rivojlanish bosqichlari, ularning psixologik va pedagogik xususiyatlari keng yoritilgan. Jan Piaje nazariyasi asosida kognitiv rivojlanishning sensor-motor, preoperatsional va konkret operatsiyalar bosqichlari tahlil qilinadi. Har bir bosqichning o'ziga xos jihatlari, bolaning fikrlash, nutq, xotira va tafakkurining shakllanishiga ta'siri ochib berilgan. Shuningdek, tarbiyachi va pedagoglar uchun amaliy tavsiyalar hamda kognitiv rivojlanishni qo'llab-quvvatlash bo'yicha metodik yondashuvlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: kognitiv rivojlanish, maktabgacha yosh, Piaje nazariyasi, bilish jarayoni, tafakkur, nutq, xotira, pedagogik yondashuv, sensor-motor bosqich, preoperatsional bosqich, konkret operatsiyalar bosqichi, tarbiyachi, metodika.

Zamonaviy ta'lim tizimida maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama rivojlantirish muhim strategik yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bolalarning kognitiv — ya'ni idrok etish, fikrlash, tafakkur yuritish, muammolarni hal qilish, eslab qolish va aqliy faoliyat bilan bog'liq jarayonlarining shakllanishi butun ta'lim tizimi uchun mustahkam poydevor vazifasini bajaradi. Maktabgacha yosh — bu bola hayotidagi eng intensiv o'sish va rivojlanish davri bo'lib, bu bosqichda bolaning asab tizimi, miyasining faoliyati va psixik jarayonlari jadallik bilan rivojlanadi. Shu sababli, aynan shu davrda kognitiv rivojlanishni to'g'ri boshqarish va yo'naltirish nihoyatda muhim hisoblanadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida faoliyat olib borayotgan tarbiyachi va pedagoglar bolalar bilan bevosita muloqotda bo'lishi, ularning qiziqishlarini tushunishi, o'rganishga bo'lgan intilishlarini rag'batlantirishi, har bir bolaning intellektual salohiyatini yuzaga chiqarish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishi lozim. Bu esa, avvalo, pedagogik jarayonda bolalarning kognitiv rivojlanish bosqichlarini chuqur o'rganishni, ularning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olishni talab etadi.

Psixologiya fanida kognitiv rivojlanish bo'yicha bir qancha ilmiy nazariyalar mavjud bo'lib, ulardan eng mashhurlaridan biri — fransuz psixologi Jan Piaje tomonidan ishlab chiqilgan bosqichli rivojlanish modeli hisoblanadi. Ushbu model bolalarning aqliy rivojlanish jarayonini turli bosqichlarga ajratib, har bir bosqichga xos bo'lgan fikrlash shakllarini aniqlaydi. Piaje nazariyasiga ko'ra, bola muhit bilan o'zaro aloqasi, tajriba orttirishi va faoliyat davomida bilish jarayonlarini shakllantiradi.

Date: 19th April-2025

Bugungi kunda maktabgacha ta'lim sohasida zamonaviy yondashuvlar — o'yin orqali o'qitish, rivojlantiruvchi muhit yaratish, individual yondashuv, integratsiyalashgan ta'lim metodlari keng qo'llanilmoqda. Bunday yondashuvlar bolalarning kognitiv salohiyatini oshirishda samarali vosita bo'lib xizmat qilmoqda.

Kognitiv rivojlanish tushunchasi va uning ahamiyati. Kognitiv rivojlanish — bu bola tomonidan axborotni qabul qilish, uni qayta ishlash, xotirada saqlash va unga asoslanib qarorlar qabul qilish jarayonlarini qamrab oluvchi murakkab aqliy faoliyat tizimidir. Bu rivojlanish jarayoni bolaning nutq, diqqat, xotira, mantiqiy fikrlash, tasavvur va muammolarni hal qilish ko'nikmalarining shakllanishi orqali namoyon bo'ladi. Kognitiv rivojlanish, ayniqsa, 0 dan 7 yoshgacha bo'lgan davrda keskin sur'atda kechadi. Shu bois, maktabgacha ta'lim tizimida bu jarayonni chuqur o'rganish, unga to'g'ri ta'sir ko'rsatish muhim hisoblanadi.

Fransuz psixologi **Jan Piaje** bolalar tafakkuri va bilish jarayonining rivojlanishini to'rtta asosiy bosqichga ajratgan. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun, asosan, quyidagi uchta bosqich muhim sanaladi:

Sensor-motor bosqich (0–2 yosh). Bu davrda bola atrof-muhitni sezgi a'zolari va harakatlari orqali o'rganadi. Bola voqelikni ushlab ko'rish, og'izga solish, ko'rish va eshitish orqali o'zlashtiradi. Ushbu bosqichda quyidagi kognitiv ko'nikmalar rivojlanadi:

Ob'ekt doimiyliigi: Bola biror narsa ko'zdan yo'qolgan bo'lsa ham, uning mavjudligini anglay boshlaydi.

Sabab-oqibat aloqasini tushunish: Masalan, tugmani bosganda ovoz chiqishini qayta-qayta kuzatish orqali sabab va natijani tushuna boshlaydi.

Oddiy muammolarni hal qilish: Masalan, biror o'yinchoqni olish uchun atrofdagi narsalarni surish yoki itarish orqali maqsadga erishishga harakat qiladi.

Bu bosqichda tarbiyachilar bolaga faol sensor va motor stimullarni beruvchi o'yinchoqlar, vizual va eshituv mashg'ulotlari bilan shug'ullanishlari zarur.

Preoperatsional bosqich (2–6 yosh). Bu bosqichda bolalar tezkor til o'sishi, xotira va ramziy fikrlashning shakllanishi bilan ajralib turadi. Ular real va xayoliy olamni aralashtirib tushunadilar. Ushbu davrda quyidagilar kuzatiladi:

Egotsentrizm: Bola boshqa insonlarning fikri va his-tuyg'ularini tushuna olmaydi, dunyoni o'z nuqtai nazaridan baholaydi.

Animizm: Bola jonsiz narsalarga jonli xususiyatlar yuklaydi (masalan, "quyosh menga qarab kulmoqda").

Tasavvurga boy o'yinlar: Bolalar rolli o'yinlar orqali turli vaziyatlarni o'zlashtiradi.

Simvolik fikrlash: So'zlar, rasmlar va belgilar orqali real voqelikni ifodalash qobiliyati rivojlanadi.

Bu bosqichda tarbiyachilar dramatik o'yinlar, hikoya qilish, savol-javoblar, turli situatsion mashg'ulotlar orqali bolalarni mustaqil fikrlashga undashlari kerak.

Date: 19th April-2025

Anik (konkret) operatsiyalar bosqichi boshlanishi (5–7 yosh). Bu davrda bola konkret predmet va hodisalar asosida mantiqiy fikrlashni boshlaydi. U voqea-hodisalar o'rtasidagi sabab-oqibat aloqalarini tushunadi, muammolarni mantiqiy tarzda hal eta oladi.

Klassifikatsiya qilish: Narsalarni rang, shakl yoki hajmiga qarab guruhlash.

Tartiblash: Masalan, buyumlarni uzunligi yoki kattaligi bo'yicha ketma-ket joylashtirish.

Sanash va hisoblash: Miqdoriy tasavvurlar shakllanadi, raqamlar bilan oddiy amallar bajaradi.

Rejalashtirish va bashorat qilish: Bola muayyan faoliyat oldidan reja tuzishga harakat qiladi, voqealar rivojini oldindan tasavvur qila oladi. Ushbu bosqichda mashg'ulotlar bolaga mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish va muayyan qarorga kelish qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilishi lozim. Tarbiyachilar mantiqiy o'yinlar, matematik topshiriqlar, suhbatlar, tajriba va kuzatishlar tashkil qilish orqali bu maqsadga erishadilar.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning kognitiv rivojlanishini samarali qo'llab-quvvatlash uchun tarbiyachi va pedagoglar nafaqat nazariy bilimlarga ega bo'lishi, balki har bir bolaning yoshi, individual qobiliyati va rivojlanish sur'atlarini hisobga olgan holda amaliy yondashuvlarni qo'llashi zarur. Quyida ana shunday amaliy tavsiyalar va ularning qisqacha izohi keltirilgan:

Muammo yechishga yo'naltirilgan topshiriqlarni joriy etish. Bolaning fikrlash va mulohaza yuritish qobiliyatini faollashtirish uchun o'zida oddiy mantig'iy muammolarni aks ettirgan o'yinlar, savol-javoblar va muammoli vaziyatlar asosidagi mashg'ulotlardan foydalanish tavsiya etiladi.

Kuzatuv va tajriba asosidagi mashg'ulotlar tashkil etish. Atrof-muhitni anglash, sabab-oqibat aloqalarini tushunish kognitiv rivojlanishning muhim tarkibiy qismlaridandir. Masalan, suvning bug'lanishi yoki o'simlikning o'sishi kabi oddiy tajribalar bolaning bilishga qiziqishini oshiradi.

Muloqotga asoslangan ta'lim muhitini yaratish. Bola o'z fikrini erkin ifoda eta oladigan va savollarga javob izlash imkoniyatiga ega bo'ladigan muhitni tashkil qilish zarur. Jamoaviy o'yinlar, suhbatlar, rolli o'yinlar bu borada juda foydalidir.

Turli formatdagi materiallar va vositalardan foydalanish. Rivojlantiruvchi didaktik o'yinlar, interaktiv karta va vizual ko'rgazmalar, sensor materiallar (masalan, qum, suv, konstruktorlar) bolalarda aqliy faollikni rag'batlantiradi va yangi bilimlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Bolalarning mustaqil fikrlashini rag'batlantirish. Har bir topshiriq yoki o'yin davomida bolaga "sen qanday fikrda bo'lding?", "yana qanday yo'l bilan bo'lishi mumkin?" kabi ochiq savollar berish orqali ularni mustaqil izlanishga undash muhimdir.

Qiziqarli hikoyalar va boshqotirmalar yordamida diqqatni jalb etish. Bolalar uchun mo'ljallangan mantiqiy hikoyalar, voqeani davom ettirish mashqlari ularning tafakkurini rivojlantirishda samarali bo'lib, e'tibor va xotirani mustahkamlaydi.

Date: 19th April-2025

Davriy kuzatuv va rivojlanishni baholash. Har bir bolaning kognitiv rivojlanishidagi o'zgarishlarni muntazam kuzatish, kerak bo'lsa, individual yondashuvni tanlash orqali tarbiyachi o'z faoliyatini yanada samarali yo'naltira oladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning kognitiv rivojlanishi ularning butun hayoti davomida o'zlashtiradigan bilim, ko'nikma va malakalarining asosini tashkil etadi. Bola shu davrda oladigan tajribalar, o'yin faoliyati, muloqot va kuzatuvlar orqali atrof-muhit haqidagi tasavvurlarini boyitadi, tafakkur qilish, muammolarni tahlil qilish va xulosaga kelish kabi muhim aqliy qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shu bois, maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatida kognitiv rivojlanishni ta'minlovchi sharoitlar yaratish, ilmiy asoslangan yondashuvlarni joriy etish va pedagoglarning salohiyatini doimiy oshirib borish ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lishi lozim.

Jan Piaje tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv rivojlanish nazariyasi asosida aniqlangan bosqichlar — sensor-motor, preoperatsional va konkret operatsiyalar bosqichlari — maktabgacha yoshdagi bolalarning bilish faoliyati qanday ketma-ketlikda shakllanishini aniq ko'rsatib beradi. Har bir bosqichga xos bo'lgan psixologik va aqliy xususiyatlarni chuqur tushunish tarbiyachilarga bola bilan individual ishlashda, mashg'ulotlarni rejalashtirishda va bolalarning fikrlash salohiyatini rivojlantirishda aniq yo'nalish beradi.

Bola o'zining hayotiy tajribasi orqali o'rganadi, shuning uchun unga faoliyatlar orqali bilish imkonini yaratish kognitiv rivojlanishning ajralmas qismidir. O'yin orqali o'qitish, muloqotga boy muhit, qiziqarli topshiriqlar va kuzatuv asosidagi mashg'ulotlar bolaning aqliy salohiyatini faollashtiradi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, maktabgacha ta'lim tashkilotlarining asosiy vazifalaridan biri — har bir bolaning intellektual imkoniyatlarini maksimal darajada yuzaga chiqarishga yo'naltirilgan, rivojlantiruvchi ta'lim muhiti va pedagogik jarayonni tashkil qilishdan iboratdir.

Tarbiyachilar va pedagoglar bolalarning kognitiv rivojlanish jarayonida faqat bilim beruvchi emas, balki ularning tafakkurini yo'naltiruvchi, qiziqishini uyg'otuvchi, mustaqil fikrlashga undovchi yetakchi shaxs sifatida maydonga chiqadi. Bu esa ulardan yuqori saviyadagi kasbiy bilim, pedagogik mahorat va doimiy yangilikka intilishni talab qiladi.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha yoshdagi bolalarda kognitiv rivojlanish bosqichlarini chuqur o'rganish va ularga mos pedagogik yondashuvlarni amaliyotda qo'llash orqali bolalarning aqliy salohiyatini to'liq namoyon qilish, ularni keyingi bosqichdagi ta'limga tayyorlash va zamonaviy jamiyat talablariga mos shaxs sifatida shakllantirish mumkin. Bu esa, o'z navbatida, ta'lim tizimining barqarorligi va samaradorligini ta'minlovchi muhim omillardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi qarori, 2019 yil 30 dekabr, №1057.
2. Piaje J., Bolalar tafakkuri va aqliy rivojlanish nazariyasi, Fan, Toshkent, 2004, 216 b.
3. Vygotskiy L.S., Pedagogik psixologiya, O'qituvchi, Toshkent, 1991, 280 b.

Date: 19th April-2025

4. Karimova V.A., Psixologiya asoslari, Sharq, Toshkent, 2010, 312 b.
5. Xolmatova M., Maktabgacha ta'lim psixologiyasi, Fan, Toshkent, 2017, 228 b.
6. G'ulomov S., Pedagogik mahorat, O'zbekiston, Toshkent, 2006, 185 b.
7. Zokirova D.X., Maktabgacha ta'lim metodikasi, TDPU nashriyoti, Toshkent, 2021, 192 b.
8. Anderson J.R., Cognitive Psychology and Its Implications, Worth Publishers, New York, 2010, 524 p.

